

**AZƏRBAYCAN TATLARININ DİLİNDƏ MƏSDƏR:
SOSİOLİNGVİSTİK ASPEKT
XÜLASƏ**

Azərbaycan tatlarının dilinin feil sistemi digər İran dillərinin feil sistemlərindən, o cümlədən feillərin təsriflənməyən formalarından müəyyən dərəcədə fərqlənir. İran dilləri qrupunun cənub-qərb qrupuna daxil olan tat dilinin feil sistemi Vs. Miller, A.L.Qrünberq, M.Hacıyev və başqaları tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. İlk dəfə olaraq ayrı-ayrı tat ləhcə və şivələrindən toplanmış materiallar əsasında məsdər tədqiqata cəlb olunur, digər İran dilləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılır. Məqalədə məsdərlərin müəyyən növdə, müəyyən zamanda olmasından bəhs olunur. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi tat ləhcə və şivələrində də məsdərlər sintaktik funksiyaya malikdir. Belə ki, məsdərlər təyini konstruksiyalarda təyin rolunda çıxış edə bilər. Məsdərlərin həm feilə aid, həm də ismə aid xüsusiyyətləri mövcuddur. İstər Azərbaycan, istərsə də tat dilində məsdərlər isim kimi cümlədə mübtədə və tamamlıq funksiyasında çıxış edə bilər.

Açar sözlər: *Azərbaycan tatlari, məsdər, köməkçi nitq hissələri, sosiolingvistik aspekt*

İran dilləri qrupunun cənub-qərb qrupuna daxil olan, yeni İran dillərindən sayılan tat dilini feil sistemi V.Miller [Миллер: 1907], A.Z.Qrünberq [Грюнберг: 1963], M.İ.Hacıyev [Hacıyev: 1971, 1991] və başqaları tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan tatlarının dilinin feil sistemi digər İran dillərinin feil sistemindən, o cümlədən feillərin təsriflənməyən formalarından müəyyən dərəcədə fərqlənir [Hüseynova: 2003, s.12].

Azərbaycan tatlarının dilinin feil sistemi təsriflənməyən feil formaları, məsdər, feili sifət və feili bağlama bu sətirlərin müəllifinin Lahic tatlarının dilinə dair yazılmış monoqrafiyada öz əksini tapmışdır [Пирейко: 1991].

S.Cəfərov ayrı-ayrı əsərlərində məsdər və onun şəkilçiləri üzərində dayanmış, məsdərin yaranma tarixini sözdüzəldicilik prosesinin konteksti daxilində şərh etməyə çalışmışdır. O, Azərbaycan dilində qrammatik-leksik şəkilçili sözlərin substantivləşməsi nəticəsində yeni leksik-qrammatik şəkilçilərin yaranması prosesinə nümunə kimi *-maq // -məsi* ilə *-ma // -mə* şəkilçili sözlərin feilə məxsus təsirlik növ, inkarlıq və sair əlamətləri itirərək feildən düzəltmə isimlər sırasına daxil olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, məsdər şəkilçisi ilə feildən isim düzəldən şəkilçi və ya xəfif məsdər adlandırılan *-ma // -mə* arasında fonetik oxşarlıqdan başqa heç bir ümumi cəhət yoxdur [Cəfərov: 1960, s.48-49].

Məsdər hərəkətin adını bildirir, lakin onun şəxsini kəmiyyətini, zamanın, formasını göstərmir [Seyidov: 2004, s.103].

Məsələn: işləmək, baxmaq, düşünmək və s. Məsdər *-maq // -mək* şəkilçisi ilə yaranır. I. Məsdər hərəkətin adını bildirdiyi üçün feilə aid bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. a) İnkarlıq kateqoriyası: düşünmək-düşünməmək, işləmək-işləməmək, bilmək-bilməmək və s.

---

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Sosiolingvistika və psixologiya şöbəsi, filologiya elmləri doktoru. Email: gulsum.huseynova27@mail.ru

Azərbaycan tatlarının dilində feillərin inkarı *-na // -nə // -ma // -mə* morfoloji ünsürü vasitəsilə yaranır. *-Na // -nə* inkarlıq kateqoriyası feilin bütün şəkilləri ilə işlənir. Məsələn: *naraft* “getmədi” (Lah.) *nə kutirə boşu* “deməmiş olsun” (Ab.) *nəraftan* “getməmək” (Qonaqk.), *nə çağustən* (Quba), *nə nöystən* “yarmamaq” (Ab.) və s.

Nümunələr: 1. *Dərs nə xundən, xuba sı nistü.* “Dərs oxumamaq yaxşı iş deyil”. 2. *Ve nöyştən bə ki, çı basoxtəni.* “Yazmamaqla kimə nə edirsən” və s.

-Ma // -mə inkarlıq əlaməti yalnız feilin əmr şəkli ilə yaranır. Məsələn: *mara* “getmə” *məgire* “ağlama”, *məyo* “gəlmə” və s.

Nümunə: *Mara mə yü bə mötü, Biyo bıra bə ötü.* “Gedib anana demə. Get su gətir” və s. *Bo unca məniş.* “Orada oturma” və s.

Digər İran dillərində feilin inkarlıq kateqoriyası bir qədər fərqlidir *ir**: *nai-qəd. fars. naiy. av. nört. soqd., xarəzm, sak ne – orta fars. ne, kl. fars. ne- / na-, müasir fars. nə-, tac., dəri xəz. na- bəluc. na-*

-ma // -mə. Digər İran dillərində *ir**: *ma-; orta, qəd. fars. ma-, av. ma-, orta fars., kl. fars. ma-, müasir fars. ma-, tac, dəri ma-, bəluc, ma-* və s.

Yeni İran dillərində olan talış dilində feilin inkarı *ni-, mə- nə- // na- // na, -ni,* [Sadıxzadə: 2002, s.93] *tac.* Dilində *na-* və *ma-*-dir.

Tat dilinin Abşeron ləhcəsindən fərqli olaraq, tat dilinin digər ləhcə və şivələrində “mə”, “nə”, “na” inkar şəkilçilərinin paralel işlənməsinə də təsadüf olunur.

M.İ.Hacıyev Cimi tatlarının dili üçün bu halın xarakterik olmadığını deyir [Hacıyev: 1991, s.98]. Belə ki, tat ləhcələrinin hamısında demək olar ki, məsələn, “etmə” sözü, *mara* şəklində işlədilir. Daha həmin sözlərə – “*nəsan*”, “*nəra*” şəklində təsadüf olunmur, ya da bu tat dili üçün xarakterik hal şəkli daşımır [Hacıyev: 1991, s.115].

Tat dilinin Şamaxı şivəsində də feillərin inkarlıq əlaməti “nə”, “ma”, “mo”dur, lakin Qonaqkənd tatlarının dilindən fərqli olaraq Şamaxı şivəsində bəzi feillər inkarlıq ünsürü qəbul etdikdə, başqa şəkil alır. Məsələn: Qonaqkənd ləhcəsində “*saxtən*” etmək köməkçi feili, Şamaxı ləhcəsində də eynilə “*saxtən*”dir. Lakin Qonaqkənd ləhcəsində bu feilin inkarı “*məsan*” deyil, məni “etmə” şəklində olur. Digər tat ləhcələrindən olan Lahic ləhcəsində *saxtən* “etmək” feili inkarda “*məni*” Abşeron ləhcəsində isə Məlhəm ləhcəsində olduğu kimi “*məsan*”dır [Hüseynova: 2002, s.57].

Müqayisə edək: Hind-Avropa dillərində inkar ədatı *me, sanskr. ma (mə) aketa-ma,* qəd. fars. *-mə* və s.

Qədim İrandilli yazılı ədəbiyyat nümunəli olan Vedlər və Avesta mətnlərində təsadüf edilən “nə” inkar ədatının sifətin müqayisə dərəcəsində, müqayisə funksiyasında işlənməsi, hadisəsi bir sıra müasir Hind-Avropa və İran dillərindən tamamilə çıxmışsa da, tat dilində həmin mənada qalır və bu nadir arxaik dil hadisəsi arxeoloji linqvistik nümunə kimi olduqca maraqlıdır. Həmin “nə” ədatı tat dilində sifətin müqayisə dərəcəsinin həm üstünlük – böyütmək (in həç tan azu xultərü. “Bu elə bil ki, ondan yaxşıtəhərdir”).

Tat dilində feilin məsdər forması *-an, -ən -tan // -tən, -dən, -rən* şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Məsələn: *amaran/umaran* “gəlmək”, *avardən // uvordan* “gətirmək”, *aşdı birən // barış birən* “barışmaq”, *nöyştən // nöyşdən* “yazmaq”, *cori vərən // cevi vərən // raftan* “süpürmək”, *saxtən // soxdən* “etmək” (köməkçi feili) *vənciran // ənciran* “doğramaq *vaxıştan/vaxuşdən // ağəh birən...* “oyanmaq” və s.

Tacik dilində məsdər şəkilçisi *-an*-dir [Пасропьева: 1984, s.88]. Digər İran dillərindən olan talış dilində feil əsaslarına *-t* (səmitlə bitənlərdə) və *-y* (bəzi səitlə bitənlərdə) şəkilçilərindən birini artırmaqla məsdər düzəlir [Sadıxzadə: 2002, s.53].

Azərbaycan tatlarının dilində məsdər müxtəlif funksiyalarda çıxış edir. Məsələn: *sərbənişvə // sərvi mi raftən // rəftən* “üzüaşağı getmək”, *ə dil çəğustən // ə dil şor birən* “ürəkdən sevinmək”, *xandənə foydeyi* “gülməyin faydası”, *xub xundana nəticəyi* “yaşxı oxumağın nəticəsi” və s.

Nümunələr: 1. *Ti ve sərvi mi raftən san biye rasi bə xune Əli*. “Sən uzuaşağı getməklə gedin Əligilə çatacaqsan. 2. *Xundənə foydeyi bə hənunə aydini*. “Gülməyin faydası hamıya aydındır”.

Məsdərin işinə aid əlamətlərdən biri də qoşmaların işlənməsidir. Məsələn: *be xundan // bərey xundən* “oxumaq üçün”, *ə xubi* “yaşxıdır”, *be vustan // bərey zistən* “yaşamaq üçün” və s.

Nümunə: *Be zistan ru vəyift və şər h*. Dolanmaq üçün şəhərə üz tutdu. Tat dilində məsdərlər mənsubiyyətə görə dəyişir. Məsələn: *xandanman // xandən mü* “gülməyim”, *xantanlı/xəndəntü* “gülməyin”, *xandəni/xandənü* “gülməyi”, *xandənimi* “gülməyimiz”, *xandənışmun/xəndənışmy* “gülməyiniz”, *xandənışun* “gülməkləri” və s.

Məsdərin feilə aid xüsusiyyətləri aşağıdakılardır. Məsdərlər təsdiqdə və inkarda olur. Məsələn: *amuc soxtan (Ab.) // qarış soxtən (Lah.)* “qarışdırmaq”, *amuc nə nə saxtən // qarış na soxtan* “qarışdırmaq”, *nöystan* “yazmaq”, *nə nöyştən* “yazmamaq”, *bə rah doğan* “yola vermək” *bə rah nə doran* “yola verməmək” və s.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, tat dilində də məsdərlər feilin müəyyən növündə olurlar. Məsələn: *amarən* “gəlmək” *avardə saxtən* “gətirdirmək”, *xundən* “oxumaq”, *xundə soxtan* “oxutdurmaq” və s.

Məsdərlər feilin müəyyən zamanında olur. Azərbaycan dilində olduğu kimi, tat dilində məsdərlər təsirli və təsirsiz olur. Məsələn: *dənışiran // deyişim* “baxmaq” (təsirli) *suvundan* “yandırmaq” (təsirsiz), *burirən* “kəsmək” (təsirsiz) və s.

İstər Azərbaycan, istərsə də tat şivələrində məsdərlər sintaktik funksiyaya malikdir. Belə ki, məsdərlər təyini konstruksiyalarda təyin rolunda çıxış edir. Məsələn: *xundana foydeyi* “oxumağın faydası”, *zistana rahi* “yaşamağın yolu” və s.

Nümunələr: 1. *Zistana rahirə yafte*. “Yaşamağın yolunu tapmışam”. 2. *İn xutirə savoli bə işmun rəssi*. “Bu yaxınlığın savabı sizə bəsdir”.

Azərbaycan dilində məsdərlər hərəkətin adını bildirir, lakin onun şəxsini, kəmiyyətini, zamanını, formasını göstərmir *-maq*, *-mək* şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn: *oxumaq*, *gəlmək*, *yazmaq* və s.

I. Məsdərlər hərəkətin adını bildirdiyi üçün feilə aid bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

a) İnkərlıq kateqoriyası: *yazmaq*, *yazmamaq*, *bilmək-nilməmək*, *danışmaq-danışmamaq*, *düşünmək-düşünməmək* və s.

Tat dilində: *nöyştən – nə nöyştən*, *xundan* “oxumaq”, *nə xundan* “oxumamaq” və s.

b) Növ kateqoriyası: Azərbaycan dilində *yazmaq*, *yazılmaq*, *yazışmaq*, *yazdırmaq*.

Tat dilində – *nöyştən*, *nöyştə birən*, *nöyştə sıxtən*.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq məsdərlərin növ kateqoriyası köməkçi feillərlə yaranır. Məsələn: *Güllü xala məktub bə nöyştə soxtan ye kəsi nə yoft*. “Güllü xala məktub yazdırmağa bir kəsi tapmadı”.

c) Təsirlilik kateqoriyası – Azərbaycan dilində: *almaq*, *bilmək*, *görmək* (təsirli), *getmək*, *gəlmək*, *yatmaq* (təsirsiz).

Azərbaycan tatlarının dilində: *astarən // ustoran* “almaq”, *danəsdən // dunusdan* “bilmək”, *dirən // dirən* “görmək” (təsirli), *raftən // rəfdən* “getmək” *amarən // umaran* “gəlmək”, *xısrən // xusirən* “yatmaq” (təsirsiz).

II. Məsdərin ismə aid xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində *-maq // -mək* şəkilçili məsdər formaları qrammatik mənə daşımaqla yanaşı leksik əlamətlərini də qoruyub saxlamışdır. Feildən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi *-maq // -mək* formantının qrammatik və semantik inkişafının işlənməsi dilin ən qədim tarixi qatlarına enməyə imkan yaradır.

a) İstər Azərbaycan, istərsə də tat dilində məsdər isim kimi hallanır. Məsələn: Azərbaycan dilində

- A. baxmaq bilmək
Yiy. baxmağın bilməyin
Yön. baxmağa bilməyə
T. baxmağı bilməyi
Yer. baxmaqda bilməkdə
Ç. baxmaqdan bilməkdən

Tat dilində:

Ad. dənişiran (Lah.), deyişirən (Ab.) “baxmaq”

Obyekt. dənişirana, bə dəyişiran, ə deyişiran “baxmağın, baxmağa, vaxmaqdan”.

b) Mənsubiyyət kateqoriyası və s.

Azərbaycan dilində:

- I. baxmağın baxmağımız
II. baxmağın baxmağınız
III. baxmağı baxmağı, baxmaqları

Azərbaycan dilində:

Tək Cəm

- I. bilməyim bilməyimiz
II. bilməyin bilməyiniz
III. bilməyi bilməyi, bilməkləri

Tat dilində: Lahic ləhcəsi

Tək

- I. dənişiranman “baxmağım”
II. dənişirantı “baxmağın”
III. dənişirani “baxmağı”

Cəm

- I. dənişiranmu “baxmağımız”
II. dənişiranişmun “baxmağınız”
III. dənişiranrışun “baxmaqları”

Dunustan “bilmək” feili

Tək

- I. dunustanman “bilməyim”
II. dunustantı “bilməyin”
III. dunustani “bilməyi”

Cəm

- I. dunustanmun “bilməyimiz”
II. dunustanişun “bilməyiniz”
III. dunustanuşun “bilməkləri”

c) İstər Azərbaycan, istərsə də tat dilində məsdərlər isim kimi cümlədə mübtədə və tamamlıq ola bilər və bu halda ismin sualına (nə?) cavab verir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: oxumaq (nə?) böyük səadətdir. İşləmək (nə?) insanı yenilməz edir. Öyrənmək (nə?) heç zaman gec deyil. Onlar çalışmağı (nəyi?) həyatın tələbi kimi başa düşürlər. Oxumağı (nəyi?) da, işləməyi (nəyi?) də bilirik [Seyidov: 2004].

Tat dilində:

Zistan (çi?) gözəli. “Yaşamaq gözəldir”. *Kor soxtan ödominə sağlam bısoxtan.* “İşləmək (nə?) insanı sağlam saxlayır”. *Na dunustan eb nisti.* “Bilməmək (nə?) eyib deyil”. *Xundana (cıra?) foydeyi qeyi.* “Oxumağın (nəyin?) faydası çoxdur”. İnsinitiv özündə həm verbal, həm də nominal xüsusiyyətləri cəmləşdirən qrammatik kateqoriyadır [Xanbutayeva: 2003, s.138].

İnsinitiv verbal nominativ kimi olduqca mürəkkəb semantikaya malikdir. Bu mürəkkəbliyi onu polifunksionallığından, daşdığı funksional yükün böyüklüyündən və cümlədə ismin feildən iyerarxiya tabeliyində olmasından asılıdır [Купрякова: 1978, s.82]. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də İran dilləri qrupuna daxil olan tat dilində insinitiv spesifik feili xüsusiyyətlərə malikdir.

İnsinitivin nominativ funksiyaları daha müstəqil, geniş və rəngarəngdir. İnsinitiv nominativ funksiyalarının təsviri və təhlili də maraqlıdır. Əvvəla insinitiv hər iki dilin inkişafının ən ilkin dövrlərində hərəkət adı kimi formalaşmışdır, lakin sonra tədricən feili xüsusiyyətlər üstün gəlmiş və insinitiv feil sistemində vətəndaşlıq qazanaraq möhkəm yer tutmuşdur. Bu fakt isə məsdərin nominativ funksiyalarının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən, feil elə bir kateqoriyadır ki, dil sistemində bütün nitq hissələri (məsələn: isim, sifət, say və s.) onun reallaşmasında köməkçi rol oynayır, hətta isim də feildən iyerarxiya asılılığındadır.

Tat dilində “va”, “və”, “vo”, “ve” hecaları ilə başlayan bütün məsdərlər indiki zamanda ön qoşma qəbul etdikdə onların ilk hecaları düşür, önqoşma ikinci hecanın samitinə birləşir. Məsələn: *vəderən* (Q.) // *vədorən* (M.) – itələmə *vəguftən* (Q.) // *vəgıftən* (Məl.) *vəguftən* (M.) – götürmək, *vəmuxtən* (Q.) // *vəmuxdan* (Lah.), *vəmuxtən* (Məl.) (öyrənmək, öyrətmək) *vəxuştən* (Lah. Məl.) // *vəxuştən* (Q.), durmaq, oyma, *vəceystən* (Q.) // *vəri vəraftən* (Lah. Məl.), oynamaq (rəqs) və s. kimi məsdərlər bu qəbildəndir [Hacıyev: 1971, s.78].

Tat dili tədqiqatçılarından M.Hacıyev qeyd edir ki, bəzi məsdərlər də vardır ki, indiki zamanda önqoşma və şəxs sonluqlarını qəbul etdikdə onların kök hissəsi – yəni məsdər kökü əsasən tamamilə, bəzən də qismən düşür, məsdər sonluqları olan “tan”, “tən”, “dən”, “ən” hissələri müstəqil məsdər kökü kimi ilə eyni cərgədə izah olunan məsdər, feili bağlama və feili sifətlərdən fərqli leksik-semantik və sintaktik məzmununa malikdir.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. 1960. Bakı, 105 s.
- 2.Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, 1991, 176 s.
- 3.Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı: Elm, 1971, 156 s.
- 4.Hüseynova G. Lahic tatlarının dili. Bakı, Nurlan, 2002. 198 s.
- 5.Hüseynova G. Tat dilinin Lahic ləhcəsi, Nam. diss., Bakı, 2003. 26 s.
- 6.Xanbutayeva Z. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində insinitiv verbal və nominativ xüsusiyyətləri. Bakı, Tədqiqlər, 2003.
- 7.Sadıxzadə Ş.Ə. Talış dilinin qrammatikası. Sankt-Peterburq. 2002. s. 53. 202 s.
- 8.Seyidov Y. “Azərbaycan dili”. Bakı, 2004, 198 s.

- 9.Алексидзе А.Т. Выражение отрицания в индоиранских языках. VI Всесоюзная научная конференция по актуальным проблемам иранской филологии. Тбилиси, 1970, с. 9.
10. Грюнберг А.Л. Язык североазербайджанских татов, Л., 1963. 212 с.
11. Купрякова Е.И. Части речи в ономастологическом освещении М., 1978.
12. Миллер В.с. Татские этюды ч. II. Опыт грамматики татского языка. Вып. XXVI, М., 1907. 87 с.
13. Пирейко Л.А. Талышский язык. Дialeкты таты Ирана. В кн.: Основы иранского знания. Новоиранские языки. М., 1991. 331с.
14. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., Наука, 1984, 187 с.
15. Расторгуева В.С., Керимова А.А. Система таджиковского глагола. М., 1964, Наука.

INFINITIVE IN THE LANGUAGE OF AZERBAIJANIAN TATS: SOCIOLINGUISTIC ASPECT

SUMMARY

The verbal system of the language of Azerbaijanian Tats differs to some extent from the verbal systems of other Iranian languages, including the non-conjugating forms of verbs. The verbal system of the Tat language, which is included in the south-western group of the Iranian language group, has been studied by Vs.Miller, A.L.Grunberg, M.Hajiyev and others. For the first time, the infinitive is being studied based on materials collected from different Tat dialects and accents, and its similarities and differences with other Iranian languages are being examined. The article discusses the existence of infinitives in a certain type and in a certain tense. It is noted that infinitives have a syntactic function in the Tat dialects and accents, as in the Azerbaijani language. Thus, infinitives can act as an attribute in attributive constructions. Infinitives have both verb-related and noun-related features. In both Azerbaijani and Tat languages, infinitives can act as a subject and object in a sentence, like nouns.

ИНФИНИТИВ В ЯЗЫКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТАТОВ: СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

РЕЗЮМЕ

Глагольная система языка азербайджанских татов в некоторой степени отличается от глагольных систем других иранских языков, в том числе и неспрягаемыми формами глаголов. Глагольная система татского языка, входящего в юго-западную группу иранской языковой группы, изучалась В.с.Миллером, А.Л.Грюнбергом, М.Гаджиевым и другими. Впервые на основе материалов, собранных из разных татских диалектах и акцентах, изучается инфинитив, рассматриваются его сходства и различия с другими иранскими языками. В статье рассматривается существование инфинитивов в определенном типе и в определенном времени. Отмечается, что инфинитивы выполняют синтаксическую функцию в татских диалектах и акцентах, как и в азербайджанском языке. Таким образом, инфинитивы могут выступать в качестве определения в атрибутивных конструкциях. Инфинитивы имеют как глагольные, так и существительные признаки. И в азербайджанском, и в татском языках инфинитивы могут выступать в качестве подлежащего и дополнения в предложении, как и существительные.

Ключевые слова: азербайджанских татов, инфинитив, служебные части речи, социолингвистический аспект.